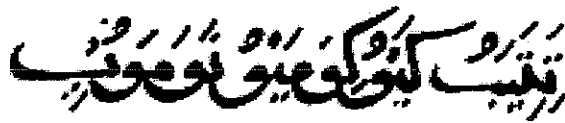

RANGI ZA KISWAHILI

THILO C. SCHADEBERG

Swahili has a larger inventory of (more or less "basic") colour terms than most Bantu languages. The aim of this article is to present this colour terminology and to point out semantic, syntactic and morphological divergences. We also look at the etymology of the various colour terms and try to establish a chronology of the growth (and decline?) of Swahili colour terminology.¹

1. Msamiati wa rangi

Lugha ya Kiswahili ina msamiati mkubwa unaohusu rangi. Istilahi za msamiati huu zinafuata mipango mbalimbali ya kimaana, ya kimofolojia na ya kisintaksia. Kusudi langu katika makala hii ni kueleza tofauti baina ya istilahi hizo na kujadili etimolojia au historia zake.

Katika mwaka wa 1969, kulichapishwa kitabu juu ya istilahi za rangi za kimsingi ambacho kilianzisha mjadala uendeleo mpaka leo. Waandishi Berlin na Kay walidai kwamba lugha za binadamu huwa na istilahi za rangi za kimsingi zisizozidi kumi na moja. Katika jedwali (1), unazona istilahi hizo za Kiingereza katika safu ya "B&K". Tafsiri za maneno hayo katika kamusi ya TUKI (1996) zinaonyeshwa katika safu ya "TUKI".

(1) Istilahi za rangi:

	B&K	TUKI	wahojiwa	U	M	Mb	B
I	white	-eupe	nyeupe	+	+	+	+
	black	-eusi	nyeusi	+	+	+	+
II	red	-ekundu	nyekundu	+	+	+	+
III/	green	-a kijani	kijani	+	+	+	+
/IV	yellow	(-a rangi ya ma-)njano	(ma)njano	+	+	+	+
			kisamli	+	-	-	-

¹ Makala hii ilisomwa kwenye kongamano la Kiswahili mjini Bayreuth, mwezi wa 6, mwaka 2000. Nawashukuru wale waliosoma makala hii na kutoa maoni ya kuiboresha na kurekebisha Kiswahili.

V	blue	b(u)luu, -a rangi ya samawati	(ki)buluu	+	+	+	+
				-	-	-	-
VI	brown	kahawia, hudhurungi	kahawia hudhurungi	+	+	+	+
				+	-	-	-
VII	purple	-a zambarau urujuani 'violet'	zambarau	+	+	+	+
				-	-	-	-
	pink	(rangi ya) waridi	war(i)di pink	+	+	±	-
				-	+	+	+
	orange	rangi ya machungwa	machungwa	+	+	+	-
	grey	-a rangi ya kijivu	kijivu(jivu)	+	+	+	+
	11	14	14	13	12	11+	10

Sikutegemea kamusi tu, pia nimewahoji wasemaji wane kuhusu msamiati wao wa rangi. Wanatoka pembe nne za Tanzania: Unguja (U), Moshi (M), Mbeya (Mb) na Bukoba (B). Jumla ya istilahi zinazotumiwa na wasemaji hao ni 14 (ijapokuwa wanaelewa istilahi zaidi); taz. safu "wahojiwa" pamoja na safu zifuatazo.²

Jumla ya istilahi katika kamusi ya TUKI (1996) pamoja na istilahi zinazotumiwa na wasemaji hao ni 16. Istilahi hizo ni za kimsingi kufuatana na vigezo viwili vya kwanza vya Berlin na Kay. Kufuatana na kigezo chao cha kwanza, ninajibana katika istilahi za neno moja, yaani, sizingatii misemo kama hii:

<i>manjano mabivu</i>	"ripe yellow" (orange)
<i>zambarau iliyoiva</i>	"ripened purple" (dark intensive purple)
<i>maji ya kunde</i>	"bean water" (a kind of medium brown)
<i>damu ya mzee</i>	"old (wo)man's blood" (a dark dull kind of red)

Kufuatana na kigezo chao cha pili, istilahi hizo zote zinaweza kurejea vitu vya kila aina, hasa nguo na karatasi. Yaani, sizingatii neno kama *mvi* ambalo linahusu rangi nyeupe ya nywele tu.

Berlin na Kay wanatoa vigezo vingine vya kutofautisha istilahi za rangi zilizo za kimsingi na istilahi nyingine. Sitaendelea kujadili vigezo hivi vingine. Ni wazi kwamba msamiati wa rangi wa watumiaji mbalimbali wa lugha ya Kiswahili si mmoja. Badala ya kuchungua mstari unaotenga istilahi za msingi na istilahi nyingine napendelea kutafiti ngazi za msingi wa istilahi hizi zote.

² Nawashukuru walimu wenzangu Bi Sauda Barwani, Bi Albina Chuwa, Bi Maggy Konter-Katani, na Bw Aldin Mutembei, waliojitolea kunieleza msamiati wao wa rangi. Ahsanteni!

2. Vigezo vya kimaana, kimofolojia na kisintaksia

Napendekeza vigezo vitano vya kimaana, kimofolojia na kisintaksia ili kuainisha istilahi za rangi.

- (i) Maana ya kwanza ya istilahi fulani inarejea rangi (+); au maana yake ya kwanza inarejea kitu ambacho ni chimbuko la metonimia (-).
- (ii) Istilahi fulani ambayo maana yake ya kwanza ni rangi, ni neno la msingi (+), au ni kinyambuo (-).
- (iii) Istilahi fulani ni kivumishi chenye upatanifu wa kisarufi (+), au siyo (-).
- (iv) Tungo ya istilahi fulani ikitumiwa kama kiangama:
  - (a) *nguo X*
  - (b) *nguo ya X*
  - (c) *nguo ya rangi ya X / yenye rangi ya X*
- (v) Tungo ya istilahi fulani ikitumiwa kama kiarifu:
  - (a) *(nguo hii) ni X*
  - (b) *(nguo hii) ni ya X*
  - (c) *(nguo hii) ni ya rangi ya X / ina rangi ya X*

Matokeo ya kutumia vigezo hivi yanaonyeshwa katika jedwali (2). Vigezo vitatu vya kwanza vinatoa matokeo ambayo ni sawa kwa wasemaji wote, lakini vigezo vya kisintaksia, yaani vigezo (4) na (5), vinaonyeshwa mara nne, yaani kwa kila msemaji aliyehojiwa.

(2) Vigezo vya kimaana, kimofolojia na kisintaksia

	(i)	(ii)	(iii)	(iv) (v)	(iv) (v)	(iv) (v)	(iv) (v)
				U	M	Mb	B
nyeupe	+	+	+	a a	a a	a a	a a
nyeusi	+	+	+	a a	a a	a a	a a
nyekundu	+	+	+	a a	a a	a a	a a
buluu	+	+	-	a/b b	b a	b b	b b
pinkii	+	+	-		b a	b b	b b
kahawia	+	+	-	b b	b a	b c	b b
manjano	-		-	b a/b	b b	a b	b b
zambarau	-		-	b b	b b	b b	b b
hudhurungi	+	+	-	b b			

kijivu(jivu)	+	-	-	b	b	b	b	b	b	b	b
kijani	+	-	-	b/c	b	b	b	b	b	b	b
kisamli	+	-	-	b/c	b						
waridi	-		-	b	b	c	c	c	c		
machungwa	-		-	c	c	c	c	c	c		
samawati	(-)		-								
urujuani	(+)		-								

Kuhusu kigezo cha kwanza, wasemaji wetu wanakubali kuwa istilahi nne inarejea vitu, si rangi, kama maana ya kwanza.

- (3) *manjano*   mzizi fulani (turmeric)
zambarau   tunda fulani (Java plumtree; Syzygium jambolanum)
machungwa   tunda fulani (orange)
war(i)di   ua fulani (rose)

Lakini, *Kamusi ya Kiswahili Sanifu* (1981) inatoa rangi ("kama ya ganda la ndimu au limau lililoiva") kama maana ya kwanza ya istilahi *manjano*. — Kuhusu kigezo cha pili, istilahi tatu zimenyambulishwa toka nomino nyingine kwa kuziweka katika ngeli ya 7:

- (4) *kijivu(jivu)*   namna au sifa au rangi ya (ma)jivu
kijani   namna au sifa au rangi ya (ma)jani
kisamli   namna au sifa au rangi ya samli

Kuhusu kigezo cha tatu, ni wazi kwamba istilahi tatu ni vivumishi vya kweli, yaani *nyeupe*, *nyeusi* na *nyekundu*. Istilahi nyingine hazina viambishi awali vinavyopatana kisarufi.

Mfumo wetu wa kisintaksia wa kwanza (mfumo a katika jedwali) ni mfumo wa vivumishi ("nguo nyeupe"). Mfumo wa pili (b: "nguo ya kijivujivu") ni mfumo wa nomino ambazo zinarejea rangi moja kwa moja. Mfumo wa tatu (c: "nguo ya/yenye rangi ya wardi") unafaa sana kwa nomino ambazo hazirejei rangi moja kwa moja lakini zinarejea kitu ambacho ni mfano wa rangi fulani.

Wasemaji wetu wanakubali kuhusu vivumishi vitatu vya kweli, lakini wanahitilafiana kuhusu istilahi nyingine.

Msemaji U anatomia mfumo wa nomino-mfano (= c) kwa istilahi moja tu, yaani *nguo ya rangi ya machungwa*. Anaweza kutumia mfumo wa nomino-rangi (= b) kwa istilahi zote nyingine (isipokuwa ni vivumishi vya kweli), yaani anasema *nguo ya wardi*.

Msemaji M anatofautisha makundi mane ya istilahi: kundi la kwanza, *nyeupe / nyeusi / nyekundu*, linatumia mfumo wa kivumishi. Kundi la pili, *buluu / pinki / kahawia*, linafuata mfumo wa kivumishi likitumiwa kama kiarifu, yaani *nguo yake ni buluu*, lakini linafuata mfumo wa nomino-rangi likitumiwa kama kiangama, yaani *nguo ya buluu*. Kundi la tatu linafuata mfumo wa nomino-rangi, na kundi la nne linafuata mfumo wa nomino-mfano. Katika mtindo wake wa kuzungumza, kundi hilo la mwisho ni istilahi *machungwa* na *wardi*.

Msemaji Mb anaziunga istilahi za kundi la pili na za kundi la tatu, kwa hivyo, anatumia hasa mifumo mitatu. (Siwezi kueleza mifumo yake ya istilahi *manjano* na *kahawia*.)

Msemaji B, ambaye hapendi kutumia istilahi *wardi* na *machungwa*, anatumia mifumo miwili tu: mfumo wa kivumishi kwa vivumishi vya kweli, na mfumo wa nomino-rangi kwa istilahi nyingine.

Vigezo vyetu vya kimaana, kimofolojia na kisintaksia vinagawanya msamiati wa rangi inavyooneshwa katika jedwali (5).

(5) Makundi ya istilahi za rangi:

I	vivumishi vya kweli:	<i>nyeupe, nyeusi, nyekundu</i>
II	nomino-rangi: a. zilizo karibu na vivumishi:	<i>buluu, pinki, kahawia</i>
	b. za kawaida:	<i>manjano, zambarau, hudhurungi</i>
	c. zilizonyambulishwa:	<i>kijivujivu, kijani, kisamli</i>
III	nomino-mfano:	<i>wardi, chungwa</i>
IV	hazitumiki tena:	<i>samawati, urujuani</i>

3. Etimolojia

Tofauti hizo baina ya makundi mbalimbali ya istilahi za rangi zinahusiana na historia. Tuangalie kwanza etimolojia za vivumishi vya kweli.

3.1 NYEUPE, NYEUSI, NYEKUNDU

Shina *-eupe* linatoka kitenzi **-jél-a* 'kung'aa'. Kitenzi hicho kipo katika lugha nyingi za Kibantu, toka Gabon hadi Afrika ya Kusini. Katika Kiswahili tuna kitenzi *kuelea*, chenye mnyambuliko wa kutendea ("applicative"). Katika lugha zote za Kibantu, kitu kinachong'aa wakati wa usiku ni nomino-tendaji ya kitenzi hicho: *mwezi*.

- (6) a. **-jél-a* shine, be clear, be ripe - B C D E F G H J - L - N - R S³
*-jél-u white (adj.) - - C D E F G H J - - M - - - -
 b. **pé* white - - C - - F G H - - L - - - - -

Kutokana na kitenzi **-jela*, kimeundwa kivumishi **-jélú*. Kivumishi hiki vilevile kipo katika lugha nyingi za Kibantu; tunakuta *-eru* katika lahaja ya Kitikuu. Shina *-elu* au *-eru* likageuka na kuwa *-eu*, kwa mfano katika Kikae na Kingazija.

Baadaye likaunganishwa na idiofoni *pe* likawa *nyeupe*. Ile idiofoni *pe* ipo katika Kiswahili, k.m. *ukuta pé*, ipo tena katika lugha nyingi nyingine za Kibantu. Mpaka sasa, ukitaka kusema 'nyeupe sana' unaweza kutamka *nyeu-pééé*, lakini huwezi kusema *nyeku-ndúúú* au *kija-nííí*.⁴

Shina *-eusi* linatoka kitenzi **-jíl-a* 'kuwa ya giza, kuwa nyeusi', ambayo ni asili ya kivumishi **-jílú*. Maneno haya yapo katika lugha nyingi za Kibantu.

- (7) a. **-jíl-a* be dark, be black A B C D E F - H J K L M N - - -
*-jílú black A B C D E F G H J K - - N - - -
*bu-jíle darkness - - - - - - - J - - - - - S
*mu-jídi darkness, blackness - - - - - - - - - N P - -
*-jílema blackness - - - - E - - - - - - - S
*mu-jíluma blackness - - - - - - - J K L - N - - S
*mu-jídima blackness A - C - - - - - - - - R -
*ki-jídia blackness, darkness A - - - - F G - J - - - - - -
 b. **-pi* black, dark - - C - - F - - - - - - S
*i-piipi blackness, darkness - B - - - F - - J K L M - P - S
*-piipa be black - - - - - - - - - M N - - S
*-piita be black - - - - - - - - - L M - - - -

Tatizo ya etimolojia hii ni kwamba, kufuatana na kanuni za mabadiliko kutoka Kibantu hadi Kiswahili, tungetarajia **-jílú* ikawe *-ilu*. Shina la Kingazija *-du* linatoka na **-jílú*; katika lahaja za Kimijikenda tunakuta maumbo mawili *-ilu* na *-elu*. Napendekeza kuwa neno **nyilu* lilimezwa na neno **nyelu* kwa sababu ya kulingana nalo mno, kiumbo na kimaana, na baadaye kutofautishwa kwa kuyaunganisha na zile idiofoni *pe* na *pi*. Ile *pi* ikageuka na kuwa *fi* katika baadhi ya lahaja za Kiswahili, k.m. Kimvita na Kikae *-eufi*, lakini ikageuka na kuwa *si* katika lahaja ya Kiunguja, yaani *nyeusi*.⁵

³ Ninadondoa maneno ya Kibantu cha asili kutoka Coupe, Bastin na Mumba 1998. Herufi A, B ... S zinaonyesha uenezi wa neno au shina fulani katika lugha za leo. Kila herufi ni kundi la lugha za sehemu fulani: "A" ni lugha za Kibantu za Kamerun, "S" ni lugha za Kibantu za Afrika ya Kusini; lugha ya Kiswahili ni lugha ya kundi G.

⁴ Ninakataa etimolojia ifuatayo: **-elu* > *-elu-p-a* (= Mijikenda) > *-elup-e*, kwa sababu tungetarajia ***-elufu*, ling. *-refu*, mw-*erevu*.

⁵ Katika Kiswahili cha sasa, idiofoni ya rangi nyeusi ni *ti*.

Katika safari hii ya kuunganishwa na idiofoni, neno *nyeupe* lilitangulia neno *nyeusi*. Katika wimbo wa Liongo, tunasikia mstari huu:

- (8) *Teteapo cheo kiwa mweu nawa mweupe.*
When I strive for my rank, being black, I am white.⁶

Lugha za Kibantu hutumia maneno mbalimbali kurejea rangi nyekundu. Kwa hiyo hatuna hakika neno lipi lilikuwa neno 'nyekundu' la asili. Neno *nyekundu* lina asili yake katika neno lenye maana ya 'ardhi nyekundu'. Neno hilo likapata maana ya 'rangi nyekundu', tena likawa asili ya maneno mbalimbali kurejea vitu vyekundu.

(9)	<i>*mu-kúndú</i>	red soil	- - C - - - - - K - - - - R -
	<i>*nkúndú</i>	red colour	- - C - E - G - - - - - R -
	<i>*mu-kúndú</i>	kind of tree ⁷	- - - - E - - - - - - - - -
	<i>*lu-kúndú</i>	anus	A - - - - - G - - - - - P - -

Katika lugha ya Kiswahili, wasemaji waliona bora kutorejea sehemu ya mwili *kundu* au *mkundu* na rangi *nyekundu* kwa neno moja. Kwa hiyo walibadilisha neno la rangi liwe *nyekundu*, namna hii likafanana zaidi na zile rangi mbili za msingi: *nyeupe* na *nyeusi*. Maneno hayo mawili yana umbo maalumu ambayo si ya kawaida: Yana mizani mitatu, tena yanaanza na irabu *e*. Kwa hiyo, walitia *e* mwanzoni mwa shina *-kundu*, wakapata *-ekundu*.⁸

3.2 ISTILAHU NYINGINE

Tukiendelea na istilahi nyingine za rangi, etimolojia za Kibantu si msaada mkubwa. Kwa hiyo tunategemea kamusi. Zile za kwanza ziliandikwa katika karne ya 19: Krapf 1882, Steere 1885, Sacleux 1939. (Maneno yaliyomo katika kamusi ya Sacleux yalikusanywa mnamo 1900.)

Maneno matatu tu yana asili ya Kibantu.

Neno *kijani* ni umbo la kisasa linalotokana na msemu wa zamani *kijani kibichi* (Krapf). Mfano huu unatumiwa katika lugha nyingi za Kibantu na za sehemu nyingine duniani. Wasemaji wengi bado hutumia *kijani kibichi*, au *rangi ya majani*. Kamusi ya TUKI (1996) inataja *chani kiwiti*, ambayo ni Kimvita kwa *kijani kibichi*.

⁶ Mstari wa Kiswahili umedondolewa kutoka Meinhof 1924/25:254; tafsiri yake inatoka Steere 1870:461. Wataalamu hawana hakika juu ya irabu katika neno 'nyeusi'. Steere anasoma *muyi*; Sacleux (1939:209) anasoma *mweu*; Harries (1962:192) anasoma *mwiu*; Meinhof alisoma *mweu* katika muswada mmoja na *maiwu* katika muswada mwingine. Muswada huu ndio unaonyeshwa mwanzoni mwa makala hii; uliletwa British Museum mjini London na mtaalamu Bw. W. E. Taylor. Meinhof (1924/25) alichapisha picha za beti moja ya miswada mitatu; kwa bahati njema beti aliyoichagua kuichapisha ni beti ya tisa yenye maneno 'nyeupe' na 'nyeusi'.

⁷ Rubiaceae: *Mitragyna rubrostipulacea*.

⁸ Katika lugha ya Kiswahili, kama katika lugha nyingine za Kibantu, kuna maneno machache sana yenye NK mwanzoni mwa mizani ya tatu wa shina (isipokuwa maneno yenye mnyambuliko -ang-): *-e ku ndu*. Hii inathibitisha nadharia yetu kwamba *e* ilitiliwa mwanzoni mwa shina.

Neno *kijivu* linatumika sana katika umbo la uradidi, yaani *kijivujivu*. Kwa kawaida, umbo la uradidi unaleta maana ya “kufanana tu”, “kutokuwa kamili”. Kwa hiyo, Kamusi ya TUKI (1996) inatafsiri “blackish” kama *nyeupe kidogo* au *nyeupe nyeupe*; hivyo vivyo inatafsiri *kijivu* kama “grey” na *kijivukijivu* kama “greyish”. Lakini kamusi za zamani (Krapf, Sacleux) hazitaji *kijivu* ila zinatoa *kijivujivu* tu. Inaonekana kwamba rangi hii si rangi ya kawaida, unaweza kuikaribia lakini huwezi kuieleza kamili.

Neno *machungwa* halitajwi kama lenye maana ya rangi katika kamusi yoyote ila katika kamusi ya TUKI (1996). Utumiaji wa neno hilo kuhusu rangi unaelekea ni wa kisasa, kwa namna ya kuiga Kiingereza. Kwa sababu hii huwezi kusema “nguo ya machungwa”, lazima useme “nguo yenye rangi ya machungwa”, au, kwa Kiswahili cha kawaida, “nguo ya manjano mabivu”.

Maneno yanayobaki yana asili ya kigeni. Yameingia lugha ya Kiswahili kwa namna mbili. Taratibu ya kwanza ni kwamba lugha ya Kiswahili imechukua neno la kigeni lenye maana ya kitu fulani, na baadaye neno hilo lilitumika kama nomino-mfano (kwa njia ya metonimia) kwa kurejea rangi (10a). Taratibu ya pili ni kwamba Kiswahili kimechukua neno la kigeni lenye maana ya rangi moja kwa moja (10b).

(10) a.	RANGI	< KITU	< MKOPO
	manjano	(mzizi, kiungo)	Kihindi [manja] ?
	zambarau	(tunda)	Kihindi [shambalu]
	war(i)di	(ua)	Kiarabu [ward]
	samawati	(mbingu)	Kiarabu [samawaat]
	kisamli	samli	Kiarabu [samn]
b.	RANGI	< MKOPO	< KITU
	samawi	Kiarabu [samaa?ii]	[samaa?]
	kahawia	Kiarabu [qahaawii]	[qahwa]
	urujuani	Kiarabu [urjuwaan(ii)]	[urjuwaan]
	hudhurungi	Kiajemi [hazaar-rang(i)]	‘rangi elfu’
	(ki)buluu	Kiingereza “blue”	
	pinki	Kiingereza “pink”	

Katika istilahi hizi, ni mbili tu zinazotajwa katika kamusi zote tatu za zamani kuhusiana na rangi. Istilahi hizi ni *manjano* na *samawi*. Neno *samawi* halitumiki tena. Badala yake, unaweza kusema “rangi ya samawati”, lakini namna ya kawaida ya kurejea rangi hii ni neno *buluu*. Msemaji Mb anakumbuka bibi yake akitumia *samawati* wakati wa utoto wake, kurejea dawa ya rangi iliyopatikana sokoni kwa kutia ukili.

Istilahi nyingine hazitajwi (kama istilahi za rangi) katika kamusi ya Krapf na ya Steere. Kamusi ya Sacleux inazitaja istilahi *kisamli*, *urujuani*, *hudhurungi* na *buluu*. Wasemaji wetu wanaotoka Tanzania bara hawatumii *kisamli*. Msemaji B anaelewa neno *urujuani* kwa kurejea vitambaa vya rangi fulani vinavyowekwa kanisani wakati maalumu wa mwaka wa kikristo.

Neno *hudhurungi* linatumika hasa kurejea aina ya kanzu ya wanaume, lakini msemaji mmoja (U) analitumia vilevile kwa vitu vingine. Historia ya maana ya neno hilo ni ya pekee. Katika

lugha ya Kiajemi, maana yake ni “rangi elfu”, yaani linarejea kitu chenye rangi nyingi. Lugha nyingi duniani zina istilahi ya rangi yenye maana hii (Kijerumani “bunt”), lakini wataalamu kama kina Berlin na Kay hawataji istilahi hizo.

Nilishangaa kusoma katika kamusi ya Sacleux kwamba neno *buluu* ni neno la lahaja ya Kibanadiri, huko Somalia. Labda msemaji aliyehojiwa na Sacleux alikuwa mwanabahari aliyeanza kutumia maneno ya Kiingereza; lakini inaonyesha kwamba istilahi hiyo haikutumika sana mnamo 1900.

4. Hitimisho

Katika kitabu chao, Berlin na Kay walidai tena kwamba lugha za binadamu hufuata njia maalumu katika kukuza msamiati wake wa rangi. (Vidato hivi vinaonyeshwa katika safu ya kushoto ya jedwali (1).) Lugha za kidato cha kwanza zina istilahi mbili: *nyeupe* na *nyeusi*. Kwenye kidato cha pili lugha huongeza istilahi *nyekundu*. Baadaye, hutofautisha rangi ya *kijani* na halafu ya *manjano*, au, kwa mfululizo mwingine, kwanza *manjano* na halafu *kijani*. Kwenye kidato cha tano hutokea *buluu*, kwenye kidato cha sita hutokea *kahawia*. Kidato cha saba ni kidato cha mwisho, lugha huongeza istilahi zinazobaki, yaani rangi ya *zambarau*, ya *wardi*, ya *machungwa* na *kijivujivu*.

Kuhusu Kiswahili, Berlin na Kay walishindwa kuamua kama kiko kwenye daraja la pili, au kama imeshafika daraja la mwisho, kuwa sawa na Kiingereza. Basi, tukate shauri leo.

Kutokana na historia za istilahi za rangi, pamoja na matumizi yake, napendekeza kuwa msamiati wa rangi wa Kiswahili ulitokea kwa taratibu inayoonyeshwa katika jedwali (11).

(11) Hatua katika historia ya msamiati wa rangi

I	nyeupe, nyeusi	2
II	nyekundu	+ 1 = 3
III	kijani (kibichi), kijivujivu	+ 2 = 5
IV	manjano, zambarau	+ 2 = 7
V	hudhurungi, kisamli, samawi	+ 3 = 10
VI	urujuani, wardi, kahawia ?	+ 3 = 13
VII	a. hudhurungi > (kahawia)	- 1 = 12
	b. urujuani > (zambarau)	- 1 = 11
	c. samawi > buluu	- 1 + 1 = 11
	d. kisamli >	- 1 = 10
	e. wardi > pinki	- 1 + 1 = 10
	f. manjano mabivu > machungwa	+ 1 = 11

Katika lugha ya Kiswahili, vidato viwili vya kwanza vinawakilishwa na vivumishi vya kweli: katika istilahi *nyeupe* na *nyeusi* tunakuta mashina ya Kibantu cha asili, istilahi *nyekundu* iliundwa baadaye.

Napendekeza kuweka istilahi *kijani* (*kibichi*) na *kijivujivu* katika kidato cha tatu. Istilahi hizi zinatumia maneno ya kienyeji kama mifano kwa namna ifananavyo na lugha nyingine za Kibantu.

Kwenye kidato cha nne, Kiswahili kilianza kusanifisha maneno *manjano* na *zambarau* kama istilahi za rangi. Maneno haya yanatumiwa vilevile katika lugha ya Kingoji, au Ekoti, kuhusu rangi.

Kwenye kidato cha tano na cha sita, Kiswahili kilichukua maneno mengine toka lugha za Kiajemi na Kiarabu na kuyatumia kurejea rangi. Si rahisi kutofautisha vidato hivi. Neno la *hudhurungi* linatoka Kiajemi, kwa hiyo nafikiri liliingia lugha ya Kiswahili zamani sana. Maneno yenye asili ya Kiarabu *samli* na *samawati* yanarejea mambo ya kawaida, tena maana ya kwanza ya *kisamli* na *samawi* ni rangi, si kitu. Lakini maneno *urujuani* na *wardi* si vitu vilivyoonekana kwa urahisi katika Afrika ya Mashariki. Nafikiri maneno hayo yaliingia lugha ya Kiswahili kwa njia ya kutafsiri hadithi na mashairi ya Kiarabu. Kwa hiyo inaelekea kwamba hayakutumiwa na watu wote.

Neno la *kahawia*, mwishowe, ninaliweka kwenye kidato cha 6 kwa sababu hata Sacleux hakulisikia. Katika kamusi yake Kifaransa-Kiswahili anatafsiri "brun" kama "maji ya kunde, rangi ya kahawa, huzurungi".

Wakati huo, mnamo 1900, Kiswahili kimekuwa na msamiati wa rangi wenye istilahi baina ya 11 na 13. Lakini huu si mwisho wa historia. Karne za 19 na 20 ni karne za kueneza Kiswahili barani. Watumiaji wapya wa Kiswahili hawakuhitaji istilahi hizi zote. Nyingine waliziacha, nyingine walizibadilisha. Matokeo ni kwamba msamiati wa rangi wa Kiswahili cha kesho utafanana na msamiati wa Kiingereza kuliko ulivyokuwa karne moja iliyopita.

Mwishowe tunaweza kuuliza kwa nini lugha ya Kiswahili ina istilahi nyingi za rangi kuliko lugha nyingi nyingine za Kiafrika. Nafikiri jibu ni hili: Utamaduni wa Kiswahili tangu zamani unahusiana na biashara ya baharini. Wageni waliofika walitamani dhahabu na pembe na vitu kama hivyo, lakini Waafrika walitamani nguo na shanga, hasa kutoka bara la Hindi. Ukitaka kutoa wasifu wa nguo na ushanga, jambo muhimu ni kutaja rangi.

Marejeo

- Berlin, Brent, and Paul Kay. 1969. *Basic color terms: their universality and evolution*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press.
- Coupez, A., Y. Bastin, and E. Mumba. 1998. *Bantu lexical reconstructions*. Tervuren. [www.linguistics.berkeley.edu/CBOLD]
- Hardin, C. L., and Luisa Maffi, eds. 1997. *Color categories in thought and language*. Cambridge University Press.
- Harries, Lyndon. 1962. *Swahili poetry*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Krapf, Ludwig. 1882. *A dictionary of the Swahili language*. London.
- Meinhof, Carl. 1924/25. Das Lied des Liongo. *Zeitschrift für Eingeborenen-Sprachen* 15:241-265.
- Sacleux, Ch. 1939. *Dictionnaire swahili-français*. Paris: Institut d'Ethnologie.
- Sacleux, Ch. 1949; toleo la 2. *Dictionnaire français–swahili*. Paris: Institut d'Ethnologie.
- Saint Paul-Illaire, Walter von. 1896. *Swahili-Sprachführer*. Dar es Salaam: W. Richter.
- Steere, Edward. 1870. *Swahili tales, as told by natives of Zanzibar*. London: Bell & Daldy.
- Steere, Edward. 1885. *A handbook of the Swahili language as spoken at Zanzibar*. London: SPCK.
- TUKI. 1981. *Kamusi ya Kiswahili sanifu*. Dar es Salaam: Oxford University Press.
- TUKI. 1996. *English–Swahili dictionary*. University of Dar es Salaam.

